

Az elkerülhetetlen magány

Varlam Salamov és az eszmei örökség

2012-ben lenne 105 éves Varlam Tyihonovics Salamov, a szélesebb olvasóközönség számára mindmáig jórészt ismeretlen nagy orosz író. Moszkvában egyik lakhelyét sem jelöli emléktábla. Két mellszobor őrzi az emlékét: egyik a sírján, másik a Pétervári Egyetem udvarán.

Salamovot nem olvassuk és nem értékeljük eléggé, mivel nehezen illeszthető bele az irodalmi és ideológiai kánonba. Jelentkezésekor a sztálini légerek „egyik” szemtanújaként könyvelték el. A *Kolimai elbeszélések* azonban egy nagy író-t sejtetnek, aki mesteri módon, hitelesen tudja ábrázolni az emberi személyiség leépülését, megsemmisülését. A rossz fordítások és Szolzsenyicin terjedelmes árnyéka miatt, Nyugaton alig ismerték. Oroszországban pedig, egyszerűen a lágerirodalom „egyik” képviselőjének tekintették. Nem szeretnénk lebecsülni A. Zsigulin, L. Razgon vagy E. Ginzburg életművének jelentőségét. Salamovot azonban az íróknak egy egészen más osztályába, Gogollal, Platonovval és Andrej Belijjelle egy sorba kell helyezni! Azt, amit ő a XX. századi orosz prózairodalomban véghezvitt, életművének kutatója, Jelena Mihajlik irodalomtörténész egy „láthatatlan forradalomnak” nevezte.

Varlam Salamov 1907-ben született Vologdában, egy pravoszláv lelkész gyermekeként. Édesapja hosszú évekig misszionáriusi szolgálatot végzett az Aleut szigeteken, majd Vologdában a hitújító mozgalom résztvevője lett.¹ Varlam 1925-ben Moszkvába utazik. Egy évig gyárban dolgozik, majd beiratkozik a Moszkvai Állami Egyetem szovjet jogi fakultására. Csatlakozott a baloldali ellenzékhez, amelynek tagjaként aktívan részt vett a '20-as évek kulturális életében. Két évre rá „szociális származásának eltitkolása miatt” eltávolították az egyetemről. (A jelentkezési lapon nem tüntette fel, hogy az édesapja lelkész.) Alapos okunk van azonban feltételezni, hogy az eltávolítás igazi oka Salamov antisztalinista nézeteiben keresendő.

1929 februárjában egy illegális nyomdában letartóztatják, Lenin úgynevezett „végrendeletének” a pártkongresszushoz írott, Sztálin személyiségét elítélő levelének terjesztése miatt. A tömeges megtorlások első hullámában 3 évre ítélték el, amit az Észak-Urálban, a viserszki táborban töltött. 1931-ben kedvezményrel szabadult, és hamarosan visszatért

Moszkvába. Elvette egy régi bolsevik, Ignatyij Gudze leányát, és – előbb újságíróként, majd, mint szépíró is – publikálni kezdett. Második letartóztatásáig, 1937 januárjáig 6 elbeszélése jelent meg. Elmondása szerint vagy tízszer is többet írt ezalatt, munkáit azonban nem őrizte meg a családja.

Salamovot másodszer már KRTD (kontrevoljucionnaja trockisztcskaja gyejatyelnoszty – ellenforradalmi trockista tevékenység) vádjával tartóztatták le. Ilyen ítéletet egy rab 1937-38-ban csak csodával határos módon élhetett túl. Bár többször is a pusztulás határára került, Salamov életben maradt. Már a lágerben mondták ki felette a harmadik ítéletet: „ellenforradalmi agitáció”. „Az emigrációs kultúra magasztalása”, valamint „a hitleri német hadsereg technikájának és hadvezetésének dicsérete” volt a vád. A feljelentések alaptalanok voltak, de a tábori törvényszék számára ennek nem volt jelentősége. Salamov még 10 év munkatáborot kapott. Egy ismerős orvos jóvoltából aztán 1946-ban felcseriskolát végzett, és így a tábori életben magas rangot jelentő egészségügyi beosztást kapott.

Moszkvába – pontosabban a moszkvai agglomerációba, hiszen 1956-ig csak a 100 kilométeres körzeten kívül lakhatott – Salamov 1953-ban tért vissza. Még Kolimából levelezést folytatott Borisz Paszternakkal, aki nagyra értékelte a volt lágerlakó verseit. Hazatérése után azonnal hozzákezdett a *Kolimai elbeszélések*hez. 1954 és 1964 között 6 fejezetet írt meg. Mindennek következtében szakítania kellett a családjával, és nem talált helyet magának az „olvadás” irodalmi életében sem. Megvolt ennek a maga jó oka. Életében Salamovnak mindössze 5, a cenzúra által összeszabdalt, vékonyka verseskötete, újságcikkei és néhány rövid karcolata jelent meg a Szovjetunióban. Írásai – többnyire akarata ellenére – a „tamizdatban”, vagyis Nyugaton jelentek meg. Az első könyve csak 1978-ban, Londonban. A nagybeteg író 1979-ben egy rokkantotthonban helyezték el. Mivel azonban ennek a süket és vak öregembernek a sorsa egyre inkább érdekelni kezdte az emigráns sajtót és egyes neves szovjet ellenzékiet is (Jevgenyij Jevtusenko), 1982 januárjában erőszakkal átszállították egy krónikus elmebeteg otthonba, ahol aztán 2 napon belül meg is halt. A KGB a legutolsó pillanatig megfigyelés alatt tartotta. Az író özvegye csak 2000-ben kaphatta meg ezeknek a jelentéseknek a fénymásolatát. Ugyanabban az évben rehabilitálták az első, a „trockista” perében. Ezzel fejezzük is be az áttekintését ennek az életútnak!

V. Ty. Salamov életével és munkásságával kapcsolatban máris két sztereotípiá alakult ki. Az egyik a táborból szabadult író életkörülményeivel magyarázza e sajátos életutat. A különböző memoárok és életrajzírói fejtegetések Salamov magányosságának, különcséégének okait, jellemének sajátosságával a kolimai évek szenvedéseivel, végül súlyos betegségeivel magyarázzák, amelyek megakadályozták abban, hogy folyamatos kontaktusban maradjon a környezetével. Gyakran felemlítődik a *Lityeraturnaja Gazetá*ban megjelent híres levele is, amelyben mintha

elhatárolná magát a *Kolimai elbeszélésektől*. A „disszidens” társak és ismerősök nagy részét ez a lépés eltaszította az, úgymond, „megtört” embertől, és őt ez még mélyebb magányba süllyesztette.

A kolimai társaktól kezdve a későbbi barátokig, se szeri, se száma az ilyen vélekedéseknek. Tudvalévő például, hogy mennyire nehezebbé esett az írónak a szakítás Nyikolaj Jakovlevics Mandelstam körével. Volt kolimai barátja, Borisz Lesznyak pedig ezt írja: „Becsúvágyó, hiú és egoista volt. Nem is tudnám megmondani, hogy mi volt benne az erősebb. És az előbbiekhöz hozzá lehet még tenni a dicsőség- és bosszúvágyat, valamint a haragtartást.” (Lesznyak 1999) A. V. Hrabrovickij irodalomtörténész ezt állítja egyik, Salamovról szóló naplójegyzetében (1982): „Nem volt jó ember. [...] Meg féltékeny is volt, különösen Szolzsenyicinre, akit sok mindennel vádolt”.²

Említsük meg végül egy másik kolimai barát, Georgij Gyemidovics Davidov véleményét! Tudva, hogy ő is elhidegült az írótól, egyszer elmondták neki a *Lityerturnaja Gazetában* megjelent levél történetét, várva elítélő reakcióját. Ő azonban dühbe jött, és így kiáltott: „Hallgassatok! Én tudom, hogy mennyire meg tudják törni ott az embereket!” (Gyemidova 2011, 64) Ma többen is tudjuk már, hogy nem ilyen egyszerű annak a levélnek a története. És hogy nem is csak a hatalom kényszerítette azt ki az íróból. Nagyon sokan vagyunk, akik nem is tudjuk elítélni érte a *Kolimai elbeszélések* szerzőjét.

A másik sztereotípiát már közvetlenül Salamov prózájának a fogadtatásával kapcsolatos. A *Kolimai elbeszélések* stílusát az olvasók, különösen kezdetben, egészen részletesen leírónak, valósággal szociografikusnak érezték. Ez nyomta rá bélyegét az első fordításokra is. 1967-ben ezen a címen jelent meg Németországban és Franciaországban: *Salanov elítélt történetei*. Ez a sztereotípiát a leegyszerűsített értelmezéssel kapcsolatos tehát, amely Salamov elbeszéléseiben elsősorban egy szemtanú vallomását látta Kolimáról. Jól mondta erről Jelena Mihajlik (1997, 107): „Első kiadói számára Salamov nem költő volt, hanem egy rehabilitált rab. Az olvasók többsége számára az is maradt.” Nem ez az első eset, hogy az irodalomtörténet kutatóinak vitába kell szállni olyan szörszálhasogató történészekkel, akik mindenáron be akarják bizonyítani valamiről, hogy „*valójában nem is úgy volt*”. (Eszipov 2007, 233–261) Nincs itt helyünk a „dokumentumpróza” és a „dokumentumként megélt próza” közötti különbségeket elemezni. Sokszor volt már szó erről.

Maga Salamov is írt prózájának dokumentumjellegéről, de ezen nem egyszerűen a tények pontos leírását, hanem a lényegük megragadását értette. Az ember szörnyű helyzetének bemutatását az embertelen körülmények között, a csupaszn tények alapján. Ez az alkotói módszer kétségtelenül az úgynevezett „Holokauszt utáni irodalommal” rokonítja művészetét: Semprun, Kertész és mások, különösen Primo Levi könyveivel. Ahogyan Jelena Mihajlik írja (1997, 107–108): „Politikai publicistaként

fogadták, miközben a Világegyetem összeomlásáról beszélt. Nemcsak, hogy nem hittek neki, de még csak el sem olvasták. És látnia kellett, hogy műveit a szembenálló politikai erők fegyverként használják fel egymás ellen. Mindezzel azonban Salamov nem foglalkozott. Ő egy egészen más csatát vívott.”

Megjegyzendő, hogy ez az álláspont ellentétes volt az 1950–70-es évek irodalmi irányzataival. Még Salamov közeli ismerősei is, köztük a már említett B. M. Lesznyak, a *Kolimai elbeszéléseket*, mint az író személyes visszaemlékezéseit olvasták, és a stílus kemény realizmusa csak megerősítette őket a szerző „rossz természetéről” alkotott véleményükben. Így olvadt össze az a két tendencia, amely mindmáig akadályozza Salamov világnézetének és műveinek megértését.

Gyakran mondogatta: „*az ideális szám – az egyes*”. Ezt a véleményét egész környezete jól ismerte. Így például, második feleségének, Olga Szergejevna Nyekljudovának a fia, Sz. Ju. Nyekljudov kijelentette (2011), hogy Varlam Tyihonovics „alkatilag magányos” ember volt. Ezt az eszményét legvilágosabban a *Viser-Antiregény* (1970) című művét megnyitó *Butirkai börtön* c. elbeszélésben fejti ki a szerző. „Az ideális szám az egyes. Isten, eszme, hit mind csak egy lehet. Itt a lágerben megengedhető azonban a kettes szám is. Itt kölcsönös segítség van, meg igazmondás-próba. [...] Van-e elég erkölcsi erőm hozzá vajon, hogy még itt is egyes számként tudjam végigjárni az utamat?” (4:152)³ Egy ennyire tudatos, sőt deklarált magányosságnak nem lehetnek azonban csupán pszichikai, vagy pszichofizikai magyarázatai. Annál is inkább, mert Salamov szól útjának céljáról is: „Az áldozatnak méltónak kell lenni a célhoz. Éppen erről a célról szeretnék egyszer majd elbeszélgetni egy nálam idősebb emberrel, valahol a politikaiak számára fenntartott részlegben. Az áldozat – az életünk. Hogyan fogadják majd ezt az emberek? És milyen hasznát veszik neki?” (4:153)

Hogy megértsük az áldozatról meg az egyes számról mondottakat, jól szemügyre kell vennünk a *Kolimai elbeszélések* szerzőjének eszmei álláspontját. Véleményem szerint, ez a sztálinizmus által tudatosan diszkreditált, majd fizikailag is megsemmisített forradalmár orosz értelmiség végrendelete. Salamov tragikus magányának éppen ez volt az egyik fő oka.

A forradalom és a forradalmár alakja Varlam Salamovnál című terjedelmes cikkében M. V. Goloviznyin hivatkozik Szolzsenyicin egyik kijelentésére: „A politikai nézetei? Nos, a kolimai tapasztalatoktól függetlenül, ezeket továbbra is a forradalom és a '20-as évek lelkesedése szabta meg. 18 év lágerélet sem tudta kioltani benne azt a tüzet, amelyet a Trockij vezetett ellenélek élesztett benne.” (Szolzsenyicin 1999, 166–168)

M. V. Goloviznyin véleménye szerint, a lényegyet tekintve, Szolzsenyicinnek igaza van. A két író politikai nézeteinek kibékíthetetlen ellentéte éppen abban mutatkozott meg, hogy Szolzsenyicin a sztálini terrort már az 1960-as években a bolsevizmus forradalmi taktikája természetes

eszközének tartotta, így a totális sztálini rendszer ellen folytatott harc számára a bolsevizmus, ateizmus és általában a baloldali örökség elleni harcot jelentette. Salamov egész alkotó életét viszont áthatotta az a meggyőződés, hogy a sztálinizmus nem folytatása, hanem éppen tagadása a bolsevizmusnak. A *Viser-Antiregényben* írja: „Sztálin ellenzőinek egyike voltam. Közülünk ugyan soha nem hitte senki sem, hogy Sztálin és a szovjethatalom egy és ugyanaz!” (4:181)

Az író politikai nézeteinek megismerése szempontjaiból igen fontos jegyzetfüzeteinek a tanulmányozása, amelyek írásakor kezdetben nem számolt még a nyilvánossággal. Találunk itt verseket, továbbá olyan gondolatokat és megfigyeléseket, amelyek közül többet később felhasznált a műveihez, vagy éppen a levelezésében bukkannak fel újra.

Salamov világnézetének a felvázolásában nagy nehézséget okoz egy, a műveit jól ismerők számára azonnal szembetűnő ellentmondás. Egyrészt éles hangon beszél az orosz népről és a parasztságról. Az *Iván Gyenyiszovics egy napjáról* írott egyik első, még jóindulatú kritikájában megjegyzi: „Különösen a parasztok között volt sok besúgó. Egy parasztból lett házmester a táborban csak spicli lehetett, semmi más.” (6:314)

A *negyedik Vologdában* olvassuk: „A forradalom sok meglepetése közül az egyik a parasztság volt. A forradalom rohamléptekkel terjedt a falvakban, mivel kielégítette a parasztságnak a harácsolás iránti hajlamát.” (4:9)

És még egy nagyon határozott kijelentés ugyanebből a műből: „Ne áriázzanak nekem a népről! Ne daloljanak a parasztságról! Én tudom, hogy mi az. Különböző szélhámosok és vigécek ne akarják nekem bemagyarázni, hogy az értelmiség bűnt követett el bárkivel szemben is!

Az értelmiség nem vétett senki ellen. Pontosan fordítva áll a dolog. A népnek van, ha létezik egyáltalán ilyen fogalom, kifizetetlen adóssága az értelmiségével szemben.” (4:116)

Jól ismerjük Salamov kategorikusan elítélő véleményét az orosz irodalom humanista tradícióiról is: kemény kirohanásait Tolsztoj, Nyekraszov, Csernisevszkij és eme, nem csupán humanista, hanem nép- és mindenekelőtt parasztimádó tradíció többi hordozójának a nézetei ellen.

Mindezzel szemben áll a maga egészen másfajta értékelése a forradalomról, szimpátiája az eszerek iránt, a narodovolecek emléke előtti főhajtás, és az 1920-as évek végén, a trockista ellenzék mozgalmában való részvétel.

Az *Emlékek a '20-as évek Moszkvájáról*, című írás egyik fontos részlete *Az égbolt ostroma*. Ebben írja: „Az Októberi forradalom természetes világorradalom volt. Természetes, hogy ennek a hatalmas átalakulásnak az élvonalában az ifjúság haladt. Ez a réteg volt hivatott elítélni a Múltat, és új történelmet csinálni. A személyes tapasztalatainkat, valamint az emberiség történetének egész tapasztalati anyagát a könyvek pótolták [...] Az 1924-es év szinte lázasan pulzált és lélegzett valami nagy eseménynek az előérzetétől, és mindannyian megértettük, hogy a NEP sem fog megzavarni, megállítani senkit sem. A '17-es év szabadsághangulata

támadt fel újra. Mindünk kötelességének érezte, hogy újra nyilvánosan részt vegyen a jövőért folyó küzdelemben, amelyről a politikai foglyok és száműzöttek évszázadok óta álmodoztak [...] Mindnyájan meg voltunk győződve róla, hogy másnap elkezdődik a világforradalom.” (4:432)

Egy időben Salamov azt hitte nagy naivan, hogy egyszer majd publikálhatja ezeket a feljegyzéseket. Azt gondolhatnánk tehát, hogy a fenti részlet valamiféle cselvetés részéről a hatalom számára. De több ilyen kijelentés található a naplóiban és egyéb, nem a cenzúrának szánt helyeken is! A *Viser-Antiregényben*, továbbá az 1920-as, 30-as évekből származó naplókban, visszaemlékezésekben majdnem ugyanazokat a politikai téziseket találjuk, mint amelyeket a letartóztatott Salamovnak az OGPU ügyészéhez 1929 júliusában írott levele tartalmaz. (Salamov 2004, 953–955)

Fel kell hívni a figyelmet itt egy nagyon fontos részletre. Amikor az 1920-as évekről beszél, a *Mi* személyes névmást gyakran, mint ideológiai gyűjtőnevet használja a szerző. De azután már csak egyes számot használ. A *Kolimai elbeszélésekben* a *Mi* már csak a táborlakók közösségére vonatkozik, akik közé a szerző mintegy véletlenül került. Az 1920-as évek nemzedékével azonban közvetlenül azonosítja magát. Íme néhány példa.

„*Mi* tudni akartuk még azt is, hogyan íródnak a versek, és hogy kinek van joga verset írni, kinek nincs. *Mi* tudni akartuk tehát, hogy méltók-e a költők a saját verseikre” (4:351). (Itt és a továbbiakban a kiemelés tőlem származik – Sz. Sz.)

„Szelvinszkijt, Agapovot, Adujevet, Lugovszkijt és Panovot *Mi* nem tartottuk költőnek, inkább csak versfaragónak. Nem volt élet a soraikban.” (4:383)

„*Mi* nem csupán verseket olvasni, hanem élni és cselekedni akartunk” (4:398).

A Narodnaja Volja egykori hőseivel való találkozókról és a könyveik olvasásáról Salamov így ír: „*Mi* olyan emberekkel találkoztunk akkor, akiknek az élete már régen legenda volt. És ez az Oroszország forradalmi múltjával való élő kapcsolat még ma is lehetséges. [...] Nagyon fontos, hogy élőben, elevenen lássuk ezeket az embereket. Emlékszem például a tagbaszakadt, ősz Gustave Inare, a Párizsi Kommun hőséne Moszkvába érkezésére.” (4:387) Előzőleg pedig, B. L. Paszternak *Kilencszázöt* című poémájából idéz:

„Narodovolecek.
Perovszkaja.
Március egy.
Nihilista-zekék
És kínzókamrák
És diákpáaszem.
Apáink története,
Mint egy Stuart-kori

Ködlepte krónika,
Puskinnál távolibb,
És álomként dereng,
Sejtelmesen.” (Paszternak 1990, 111)

„*Apáink története*” – ezt a Paszternak sort akarta címül adni Salamov egy regényéhez, amely az orosz forradalmár értelmiség két, egymást követő nemzedékéről szolt volna. (RGALI 3:106) A könyv hőse Natalja Klimova lett volna, egy eszer forradalmár, a Sztolipin ellen a Patikus szigeten végrehajtott híres merénylet résztvevője, a *Kivégzés előtt* című híres levél (Klimova 2006) szerzője. Szerepelt volna még benne a leánya, Natalja Sztoljarova is, aki az 1930-as években Franciaországból jött haza a Szovjetunióba, hogy aztán persze, ő is Kolimán kössön ki. Salamov személyesen is jól ismerte őt, hiszen jelentős szerepet játszott az 1960-as, 70-es években az értelmiségi ellenzék életében: Ny. Ja. Mandelstam köréhez tartozott, és I. G. Ehrenburg titkárnője volt. Neki ajánlotta Salamov az édesanyja és az ő életéről szóló *Aranyérem* című poémát is. Ennek a témának egy egész könyvet akart szentelni, amely az *Aranyérem*en túl, tartalmazta volna N. Sz. Klimova életrajzát, életének különböző dokumentumait és a levelezését. Salamov itt nemcsak az író, de a történész szerepét is magára vállalta. Hozzá is fogott már Klimovának a lánya által neki átadott levelezése (RGALI 3:381) részletes tanulmányozásához. Ugyan vajon, miért?

Az 1920-as évek nemzedékéről ez áll Salamov naplójában:

„Ezek még azoknak az embereknek a testvérei, fiai és leányai voltak, akik a saját kezükkel csinálták a forradalmat. Életkoruknál fogva, ők már kimaradtak az eseményekből, de egy hatalmas ugrással szerették volna utolérni őket. És ehhez csak egyetlen fegyverük volt: az, amellyel az apáik harcoltak. Ez (akkor már) a fantasztikum fantasztikuma volt, természetesen, és még nagyobb önfeláldozást követelt, mint forradalmat csinálni.” (5:314)

Az író is ebbe a nemzedékbe sorolja magát, amely lemaradt „*az égbolt ostromáról*”. Majd így folytatja:

„Egészen természetes, hogy ez a törekvés egy olyan mozgalommá alakult, amely az új állam sziklái közti járatlan úton volt kénytelen kanyarogni. Hol a felszínen, hol mélyebben, igyekezve még jobban alámosni a repedező, omladozó partot.” (4:431)

A továbbiakban pontosan megfogalmazza, hogy kikhez számítja magát és az 1920-as évek egész nemzedékét:

„Az égboltot főként az egyetemeken ostromoltuk, ott koncentráldott a társadalom jobbik része: a munkások és parasztok legjobbjai, a nemességből és a polgárságból pedig azok a Konrad Wallenrodok, akik egy másik osztály zászlaját emelték magasba, és azzal ostromolták az égboltot. Marx, Engels és minden párttársuk – értelmiségi volt, és a nemességből, a polgárságból, vagy valamely más osztályból származott...” (4:431)

Megint azzal a szóval találkozunk itt, amely annyira fontos volt Salamon számára: értelmiségi. Aztán meg a világforradalom emlegetésével, ami annyira furcsa lehet a mai olvasó számára:

„Az Októberi Forradalom, természetesen, világforradalom volt.

Milyen távlatok, micsoda perspektívák tárultak fel, még a hétköznapi emberek előtt is! Úgy tűnt, hogy ha meglódtítjuk egy kicsit a történelmet, akkor megragadhatjuk az irányító fogantyúját, és arra kormányozzuk, amerre akarjuk. Természetes, hogy ennek a nagy peresztrojkanak az élén az ifjúság haladt. Természetes, hogy a fiatalok voltak hivatva elítélni minden régit, és újra kezdeni a történelmet. Személyes tapasztalatainkat pótolták a könyvek, az egész emberiség tapasztalati kincse. Így mi sem rendelkezünk kevesebb tapasztalattal, mint az orosz felszabadító mozgalom bármely másik egysége. Ráadásul mi még tovább néztünk, a realitás horizontján is túlra. Ami tegnap még mítosz volt, az mára valósággá vált. Miért ne próbáltuk volna ezt a valóságot még tovább lökni, egy lépéssel tovább, magasabbra, mélyebbre? A régi próféták, Fourier, Saint-Simon, Morus elénk rakták az asztalra minden titkos vágyukat, és mi vettük a lapot.

Mindezt aztán persze összetörték, félrelökték, eltaposták. De nem volt még egy másik pillanat ebben a mi orosz életünkben, amikor olyan közel jártunk volna a nemzetközi eszmeáramlatokhoz.” (3:432)

Ezek után a visszaemlékezések után Salamov élesen szembeállítja az 1920-as évek szabad gondolati pezsgését az 1930-as évekkel, a győztes sztálinizmussal. Ezzel egyidejűleg a „*Mi*” eltűnik a nyelvéből, és helyét az „*ÉN*” foglalja el. „Korunk az egyes ember ideje” (5:301), konstatálja naplójában, és ennek illusztrációjaként meg is nevez egy konkrét személyt: „*Paszternak*”.

Mint tudjuk, Salamov aktív résztvevője volt a Sztálin-ellenes trockista ellenzéknek, és letartóztatása után első letöltendő lágerbüntetését egy illegális ellenzéki nyomda miatt kapta, amelyben Leninnek a pártkongresszushoz írott, Sztálint élesen elítélő levelét, az úgynevezett *Lenin végrendeletét* nyomtatták ki. Az író életrajzának ezen az oldalán több fehér folt is van.⁴ M. V. Goloviznyin mindenesetre megalapozottan feltételezi, hogy ismerte a trockista mozgalom vezetőit, tájékozott volt az elméleti kérdésekben, és készen állt a politikai munkára is. De mivel Trockij emigrációba kényszerítése után sokan a mozgalom vezetői közül feladták a küzdelmet, és mivel az ítélet enyhítése kedvéért a résztvevők közül is többen kompromisszumot kötöttek az ügyéssel, az író eltávolodott a mozgalomtól. Amint azonban Goloviznyin hangsúlyozza, Salamov a *Viser-Antiregényben* is úgy mutatja be az 1920-as évek ellenzékének résztvevőit, mint „akik elsőként voltak hajlandók életüket áldozni azért, hogy feltartóztassák azt a vérfolyamot, amely a sztálini kultusz elnevezéssel vonult be a történelembe”.

Az ellenzékben való bizonyos fokú csalódás nem jelentette az eszmékben való csalódást is. Ellenkezőleg! Amennyire a meglehetősen gyér forrásanyagból következtetni lehet, a csalódás fő oka éppen az volt, hogy

az ellenzék tagjai közül sokan nem tartották be azt a szabályt, amely Salamov fő életelve volt: a szavak és a tettek összhangját.

Ezt az életelvet, amely nemcsak a naplókban, hanem a visszaemlékezésekben, a *Viser-Antiregényben* is újra meg újra megfogalmazódik, éppen az 1920-as évek tapasztalataiból szűrte le: „A kérdés lényege, a 20-as évek lényege – a szó és a tett megfelelése. A költészet ehhez kevésnek bizonyult.” (5:354) Van itt egy rejtett utalás a könyvben, amelyről szólunk már, és amint maga Salamov is említi, a forradalom utáni évek egész fiatal olvasótábora számára ismert volt: Vera Figner visszaemlékezései. A *Narodnaja Volja* egyik vezéralakja írja (Ny. A. Nyekraszov Szása című poémájával kapcsolatban): „Ez a poéma arra tanított bennünket, hogyan éljünk, mire törekedjünk. Hozzuk összhangba egymással a szót és a tettet! Erre tanított. És hogy követeljük meg ezt az összhangot magunktól is, másoktól is. Ez lett az én életem jelmondata.” (Figner 1964, 92) És ugyanez a jelmondat csendül fel az *Aranyérem* hősnőjének, Natalja Klimovának *Kívégzés előtt* című levelében is.

Saját megfogalmazása szerint: „a 20-as évek volt az az időszak, amikor teljesen világosan, élő példákön keresztül látható volt az összes (Salamov kiemelése – Sz. Sz.) variáns és tendencia, amelyet a forradalom feltárt”. (5:360) Megjegyzendő, hogy ezt a tézist kellene a gyakorlati kiindulópontnak tekinteni a történészeknek is, amikor ezt a korszakot tanulmányozzák!

Az irodalomtörténészek többsége igyekszik vagy egyáltalán nem venni tudomást a szocialista jellegről Salamov forradalmi gondolataiban, vagy csak egészen mellékesen említi meg őket. A forradalmi eszmék és az író „narodnyik-ellenes” álláspontja közti ellentmondást egyesek a szerző politikai gondolkodásának naivitásával magyarázzák. (Schmid 2007, 87–105) Az eszerek iránti szimpátiájában például, az erős, a rendszerrel szembeszállni képes egyéniségekhez való vonzódásának a kifejeződését látják. Az ellenállásra alkalmas, erős személyiségek kétségkívül magukra vonták az író figyelmét. De nemcsak etikáról volt itt szó, hanem a *tradíció vállalásáról*, az azzal való azonosulásról is.

Salamov sokat tanulmányozta és jól ismerte az orosz forradalmi mozgalmat. Arra a meggyőződésre jutott, hogy az illegalitás tapasztalatai nagyon értékesek az alkotómunka számára: „Újraolvastam *A Karamazov testvéreket*, és rájöttem, hogy nem katonai (Hemingway), hanem illegális, forradalmi tapasztalatra van szükség.” (5:319) Levezése és naplói sok olyan eredeti leírást tartalmaznak, amelyek következtetni engednek rá, hogy ezeket a részleteket ő nemcsak íróként és tudományos kutatóként (mert, kétségtelenül, ebben a minőségben is tevékenykedett), nemcsak hallomásból, hanem mint egykori ellenálló is ismeri.

J. B. Lopatyinához, az ismert forradalmár, German Lopatyin unokájához és egy politikai üldözött leányához címzett egyik levelében Salamov a narodovolec Osanyináról ír, kifejtve, hogy miért tartja őt jelentősebbnek Perovszkajánál és Fignernél:

„Osanyina Orelből való, vidéki asszony. Így sokkal több személyes adottsággal kellett rendelkeznie a feltétlen odaadáshoz, mint a Perovszkaja és Figner típusú fővárosi nevezetességeknek.” (Piszma... 1994, 145–147)

„*Feltétlen áldozatkészség*” – ez az, amit Salamov olyan nagyra becsült Natalja Klimovában és tervezett regénye hőisében, a fellázadt Pugacsov őrnagyban és általában az értelmiségben. Ezt a fogalmat ő csak kizárólag a forradalmi hagyománnyal való kontextusban tudja értelmezni: „Az orosz értelmiség börtön és börtöntapasztalat nélkül – nem is orosz értelmiség”. (4:154)

Ez a vélemény tükröződik az egyik, az író nézeteit leginkább tükröző elbeszélésben, *A legszebb dicséret*ben. A Butirka börtön cellájában magára nézve a legszebb dicséretet a „*politikai rabok társaságának főtákarától*”, Andrejevától⁵, egy jobboldali eszertől hallotta az író: „*méltó a börtönre*”. Egy szimbolikus stafétaátadás aktusa volt ez a veterán ellenálló és a fiatal Salamov között. A *Jobbpart* ciklusban mindjárt a másik eszmei vonatkozású elbeszélés, *A hitetlen* után következik ez. A felcsertanfolyam vezetője előtt, akitől egész további sorsa függ, kijelenti, hogy ő – ateista. És amikor látja, hogy az illető mennyire meglepődik, ezzel a szóközi kérdéssel válaszol: „*csak vallási megoldása van talán az emberi tragédiáknak?*” 1972-es naplójegyzeteiben is erre a két elbeszélésre hivatkozik az író, mint legfontosabb világnézeti állásfoglalására: „Az írásaimból nem tűnik ki talán, hogy nem tartozom az »emberiség progresszív részéhez«? Ott van *A legszebb dicséret* és *A hitetlen* című elbeszélés. *A hitent* éppen erről a témáról írtam.” (5:332)

Térjünk azonban vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miként egyeztethető össze Salamovnak a parasztság iránti gyanakvóan ellenséges viszonya a narodnyikok és eszerek iránti szimpátiájával, és a forradalmi mozgalomban való részvételével! A kulcsot szerintem Paszternaknak a *Vizokaja bolezny* című poémájában találhatjuk meg:

„Mögöttünk, a legendák vörös kódében,
Rendeleték és reklámok papírtüzében
Égette el magát hős és fajankó,
Meg az értelmiség.
Ünnepélyes gúnnyal mutatta fel őket
A Világ négy tája felé egy sötét erő.
Hősök voltak, de nem tudták,
Hogy a kétszer kettőből
Nem mindjárt lesz száz.”⁶

Megkockáztatom a feltételezést, hogy valójában nincsen itt ellentmondás. Az értelmiség a népért harcolt, de végül is a „sötét erő”, a kispolgárság győzött. A hatalom szintjén, és a nép szintjén is, amely megengedte, hogy a hatalom megsemmisítse az értelmiséget. Salamov ugyanakkor

mindig megkülönböztette a sztálinizmus által megsemmisített szovjet értelmiséget a forradalmi nemzedékektől, így az 1920-as évek nemzedékétől, amelyhez ő maga is tartozott. „Az értelmiség magasabbrendűsége elleni gyűlöletet” a korszak „legnagyobb bűnének” tartotta (egy Ny. Ja. Mandelstamhoz írott leveléből) (6:410). Salamov naplójában egyéb bizonyítékait is találjuk az értelmiséghez való ellentmondásos viszonyának. Például, a kései feljegyzésekből: „A vietnami háború nemsokára befejeződik, és ez az értelmiség nagy győzelme lesz.” (5:324)

Az önfeláldozás példáit nem csupán az orosz forradalom történelmi hőseiben keresi az író. A jelenkorban is ilyen hősöket keres. Ismeretesek a Che Guevara sorsával kapcsolatos lelkes megjegyzései. „Bármilyen jó is a Száz év magány, mégis semmi, de semmi Che Guevarához, az ő utolsó leveléhez képest...” (5:334) A forradalmár halálára verset ír, amelyben ilyen sorok vannak:

„Világhírű volt, de a halált
A maga törvénye szerint
Vállalta.
A szavak és a tettek egységéért
Testével-lelkével felelt.”⁷

Figyeljünk fel a „szó és tett egységének” Salamov számára olyan fontos elvére! Che Guevarával nem merült ki az írónak a kortársi baloldal iránti szimpátiája. A nagy baloldali filozófus, Herbert Marcuse nézeteit például így kommentálja: „az anarchizmus nagy próbája” (5:314). 1971-ben így ír:

„Az én képlettem nagyon egyszerű: amit hirdetsz, azt először magadon mutasd be! »Csináld, ahogyan én!« Nem, az én módszerem alapvetően más, ellenséges az alárendelés és az utasítások rendszerével szemben. Az »új baloldalnak« tehát »plusz« osztályzatot adok, Makszimovnak is »pluszt«, Garaudynak és Szaharovnak azonban »mínuszt.«” (5:315)

Mivel érdemelte ki az FKP kiemelkedő személyisége, a „revizionista” Garaudy meg A. D. Szaharov akadémikus a „mínuszt”? Feltételezhetően azzal, hogy nézeteik radikális megváltozása ugyanakkor nem váltott ki jelentős változást a személyes életükben is. Miközben az atombomba és az emberi jogoknak a szovjethatalom általi megsértése ellen harcolt, Szaharov tovább dolgozott ennek a hatalomnak az erősítésén, és megtartotta akadémikusi státuszát is. Roger Garaudy már régóta „revizionista” volt, de csak 1970-ben zárták ki az FKP-ból. Tehát, bár a nézeteiket megváltoztatták, de egy ideig, egyfajta kompromisszumként, tovább folytatták az új nézeteikkel ellentétes tevékenységüket is. Ilyen kompromisszumokat Salamov képtelen volt elfogadni.

V. Sz. Ivanov memoárjaiból tudjuk, hogy milyen figyelemmel kísérte Salamov a „disszidens” mozgalom első lépéseit. Hogy milyen nagyra

értékelte például az 1927-es, Sztálin ellenes tüntetés utáni első nyílt utcai demonstrációt, az 1965-ös tüntetést:

„Amikor 1965 decemberében (mintegy 40 évi szünet után) lezajlott a Szinyavszkij és Danyiel melletti tüntetés, Salamov, aki 1927 novemberében, 20 éves ifjúként részt vett a »Le Sztálinnal!« jelszóval tüntető ellenzék megmozdulásában, szintén megjelent a Puskin téren.” (Ivanov 2000, 738–744)

Salamovnak a Szinyavszkij–Danyiel ügygel foglalkozó, *Levél egy régi barátomnak* (Piszmo... 1989) című írása, amely szamizdat kiadásban jelent meg, párhuzamot vont az 1960-as évek ellenzéki és az 1920-as évek Sztálin ellenes tüntetései között. De a „disszidensekhez” való viszonya hamarosan megváltozott. Hamarosan meggyőződött róla ugyanis, hogy a mozgalom nem felel meg az ő és az 1920-as nemzedék elveinek. A résztvevők között túl sok besúgó és egyéb gyöngye jellemű ember akadt, akik egyáltalán nem tartották kötelezőnek magukra nézve a szó és tett megfelelésének etikai elvét.

Salamov etikai eszménye nem tette lehetővé, hogy beiratkozzék a Sztálin utáni félhivatalos irodalomba. Ez oda vezetett, hogy végül is a '60-as évek „disszidensei” is kivetették maguk közül. Ez a kör jórészt elvetette a korábbi forradalmi tradíciót, a Salamov elbeszéléseket pedig a táborélet egyszerű, szovjetellenes dokumentumaiként fogadta. A 60-as évek „disszidensei” többségükben nem feleltek meg a „szó és tett egységnek”. Hajlamosak voltak a kompromisszumokra, így a „hidegháború” mindkét tábora fel tudta használni őket a maga céljaira.

Salamov csalódott ebben a körben. Világos jeleit látjuk ennek a naplóiban, a szamizdatban és „tamizdatban” (a külföldi sajtóban – a ford.) megjelent írásokban, végül a Szolzsenyicinnel és körével való szakításban. Ez a csalódás vezetett a *Lityerturnaja Gazetában* megjelent, már többször említett levél megírásához. Szokása szerint, igen határozottan szakított. A liberális közeget lekicsinylően így nevezi: „PCS” – „Progresszív Emberiség”. A naplói és levelei megtelnek éles minősítésekkel: „Napjaink »igazságkeresői« egyszerűen – besúgók és zsarolók.” (5:324)

„A szamizdat – pusztán egy égi tünet, minden érzéki csalódás közül a legveszélyesebb. A két ellenséges titkosszolgálat kifinomult eszköze ez, amelyeknek annyit ér csak az emberi élet, mint amennyit a berlini csatában ért.” (5:329)

Ebben a szakításban nagy szerepe volt a Szolzsenyicintől való elidegenedésnek, akivel korábban baráti kapcsolatban volt.⁸ Miután meggyőződött a készülő mű konjunkturális voltáról, Salamov visszautasítja a *GULAG szigetcsoporthoz* való társszerzőséget:

„Paszternak a hidegháború egyik áldozata volt, Ön pedig – az egyik fegyvere.” (5:367)

„Szolzsenyicinnel – egy provokátor, aki meg is kapja, amit kiérdemelt.” (5:329)

Szemtanúk állítják, hogy Salamov és Szolzsenyicin általában mindenben különböztek egymástól: magánéletükben, az alkotómunkához való viszonyukban, irodalmi elveikben és végül politikai magatartásukban is. Salamovnak a *Lityeraturmaja Gazetában* megjelent levele után Szolzsenyicin nyilvánosan kijelentette: „*Varlam Salamov meghalt*”. Salamov egy „feladatlan levéllel” válaszol, amely ezekkel a szavakkal kezdődik: „Szolzsenyicin Úr, kész vagyok elfogadni temetői tréfáját a halállal kapcsolatban. Emelt fővel és büszkén tartom magam a hidegháború első áldozatának, aki az Ön kezétől esett el.” (5:366) Szolzsenyicin konjunkturális „gyakorlatiasságát” Salamov sok róla szóló feljegyzésében említi: „Amerika számára – hadarta gyorsan, rábeszélőn az új ismerősöm – egy irodalmi hős legyen feltétlenül vallásos!” (5:362)

Lehet, hogy éppen ez a környezetéből való teljes kiábrándulás készíteti Salamovot újra egy ilyen kijelentésre: „*Az ember ideális állapota a magány.*” (5:329) Mivel úgy tapasztalta, hogy az igazi értelmiségi tradíció és etika megszűnt létezni, megállapította: „*Korunk a magányos emberek kora.*” A Mandelstammal és környezetével való szakítás után, 1968-ban ő maga is erre a tragikus sorsra jutott. Mindemellett azonban, műveiben továbbra is újra meg újra felbukkan a gondolat: helyre kell állítani az időnek a sztálinizmus által megszakított folyamatosságát! Ezért ássa bele magát a forradalmi mozgalom történetébe, és hangsúlyozza kitarítóan a történelmi és kulturális tapasztalat egymástól elválaszthatatlan átadásának a fontosságát.

Ny. Ja. Mandelstamhoz írott egyik levelében ez áll: „Megszakadt az idő, a kultúra folyamata, megszakították az öröklődés láncolatát. A mi dolgunk, hogy ismét összekössük, helyreállítsuk azt.” (6:412) A levél kontextusából megállapítható, hogy bár a költészetről van szó, ez a gondolat egyáltalán nem csak erre vonatkozik. Az *Aranyérem* című, már idézett elbeszélésében így beszél az író a két főváros forradalmi múltjáról: „Péterváron könnyű felidézni a múltat. Sokkal nehezebb ez Moszkvában, ahol a Hamovnyiki városrészt sugárukkal szabdalták keresztül-kasul, szétmázolták a Presznyát, összekeverték benne az átjárók és közök évszázadok alatt kialakult rendszerét, az idő lenyomatát...” És hozzáteszi: „De még most, 1966-ban is, amikor az idő folyamata teljesen meg van szakítva, Klimova nevének elhangzásakor azonnal megnyílik minden orosz értelmiségi embernek a szíve.” (2:205)

Igen fontosnak tartja Salamov a tradícióban való részvállalást, mint aktust is. Az orosz modernizmus irodalmában A. Belij és A. Remizov, az 1920-as évek „tényirodalma” adott példát erre. De nem kevésbé volt fontos számára az orosz forradalmár értelmiség eszmei és etikai tradíciójának a vállalása is. Nem sokkal az Ny. Sz. Klimováról és Ny. I. Sztoljarováról szóló könyv tervének elkészülte után, az 1970-es évek elején, tekintet nélkül megromlott egészségi állapotára, *A forradalmár* címmel, egy dokumentumokon alapuló poémába kezd Fjodor Raszkolnyikovról, amelyhez az anyagot a Lenin Könyvtár archívumaiban gyűjti

össze. (RGALI 2, 171) Raszkolnyikov mint a „szó és tett egységének” embere érdekli, aki felfogja Sztálin árulását, és nyíltan fellép ellene.

*

Salamov, halála után, a posztszovjet időkben is egy kellemetlen, ideológiailag nehezen kezelhető író maradt. Élete és életműve nem illeszkedik kellően sem a szovjet időket visszakívánó „sztálinista” nosztalgiába, sem a szovjet korszakot mint történelmi katasztrófát bemutató liberális elképzelésekbe. Nemezszer megpróbálták már, hogy Szolzsenyicinnel együtt, „szovjetellenesnek” állítsák be. Egy „keresztény írónak”, és egy olyan embernek, akit „megtört Kolima”. Minden ilyen beállítás nagyon messze van az igazságtól, és egyáltalán nem alkalmas rá, hogy megértsük ennek a nagy írónak az életművét és azt a tragikus életutat, amelyhez hiába is keresnénk hasonlót.

Az idők természetes folyásának helyreállítása, az orosz értelmiség hagyományainak átmentése a sztálinizmus és következményeinek szakadékan, ez Salamov életművének egyik legfőbb jelentése. Az *Aranyérem* című elbeszélésben így ír: „És ha az idő ki akarja ejteni rostáján Klimova nevét, akkor harcba szállunk az idővel”. (2:206)

Lehetetlen kétségbe vonni ma ennek az eszmei hagyományért folyó harcnak az időszerűségét.

Jegyzetek

- ¹ Az *Obnovlencsesztvo* (A megújulásért): baloldali mozgalom az Orosz Pravoszlav Egyházon belül, amely követelte az államtól való függetlenségét és a főpapság hatalmának korlátozását. A korai kereszténységet kommunista tanításnak ismerte el. Lásd erről e számunkban M. Goloviznyin tanulmányát. (A ford.)
- ² Hrabrovickij 2012, 208. A szerző köszönetet mond A. P. Siksannak, aki felhívta figyelmét erre a részletre.
- ³ A külön megjelölt helyek kivételével a Salamov műveire történő utalások (kötet és lapszám) a továbbiakban a következő kiadásra vonatkoznak: Salamov 2004–2005
- ⁴ Salamov ellenzéki tevékenységével kapcsolatban a jelenleg legteljesebb munka: Goloviznyin (2002, 160–168).
- ⁵ Andrejev valójában nem volt a politikai rabok társaságának főtitkára. A szerző azonban, a megelőző forradalmi nemzedékek nevében, hangsúlyozni akarta ennek a szereplőnek a jelentőségét.
- ⁶ Nyersfordítás. (A ford.)
- ⁷ Salamov 2011, 42. Nyersfordítás. (A ford.)
- ⁸ Salamov és Szolzsenyicin kapcsolatáról részletesebben ld.: Jeszipov (2007, 105–178); Mihajlik (2002, 101–114).

- Figner 1964: Фигнер, В. Н.: *Запечатленный труд: Воспоминания*. Т. 1. Москва, Мысль, 1964
- Goloviznyin 2002: Головизнин, М. В.: Варлам Шаламов и внутривластная борьба 20-х годов. *Шаламовский сборник*. Вып. 3. Вологда, Грифон, 2002. 160–168.
- Gyemidova 2011: Демидова, В. Г.: „Будущему на проклятое прошлое...“ *Шаламовский сборник*. Вып. 4. Ред. Есипов, В. В., Соловьев С. М. Москва, Литера, 2011
- Hrabrovickij 2012: Храбровицкий, А. В.: *Очерк моей жизни*. Москва, НЛО, 2012
- Ivanov 2000: Иванов, В. В.: Аввакумова доля. Иванов В. В.: *Избранные труды по семиотике и истории культуры*. Москва, 2000. Т. 2. 738–744.
- Jeszirou 2007: Есипов, В. В.: *Варлам Шаламов и его современники*. Вологда, Книжное наследие, 2007. 233–261.
- Klimova 2006: Климова, Н. С.: *Письмо перед казнью*. [Образование. 1908. № 8. 65–70] Сайт научно-просветительского журнала „Скепсис“. 2006. Сентябрь. scepsis.ru/library/id_808.html
- Lesznyak 1999: Лесняк, Б.: *Мой Шаламов*, <http://magazines.russ.ru/october/1999/4/lesn.html>
- Mihajlik 1997: Михайлик, Е.: В контексте литературы и истории. *Шаламовский сборник*. Вып. 2. Сост. В. В. Есипов. Вологда, Грифон, 1997
- Mihajlik 2002: Михайлик, Е.: Кот, бегущий между Солженицыным и Шаламовым. *Шаламовский сборник*. Вып. 3. Сост. В. В. Есипов. Вологда, Грифон, 2002. 101–114.
- Nyekljudov, Sz. Ju. 2011: Előadás a *Varlam Salamov sorsa és életműve a világirodalom és a szovjet történelem kontextusában* [Судьба и творчество Варлама Шаламова в контексте мировой литературы и советской истории] című konferencián. Videofelvétel, Moszkva – Vologda, 2011. június 16–19. <http://shalamov.ru/video/20.html>
- Paszternak, Borisz 1990: Apáink. (A *Kilencszázöt* ciklusból.) Fordította Grigássy Éva. *Versek*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- Piszma... 1994: Письма В. Т. Шаламова к Е. Б. Лопатиной: 1966–1975 гг. Публ. и предисл. Е. Б. Лопатиной. *Звезда*. 1994. № 1. 145–147.
- Piszma... 1989: *Письмо старому другу. Цена метафоры, или Преступление и наказание Синяевского и Даниэля*. Москва, Книга, 1989. 514–522.
- RGALI 2: Российский государственный архив литературы и искусства (РГА-ЛИ), ф. 2596. Оп. 2. Ед. хр. 171.
- RGALI 3: РГАЛИ. ф. 2596. Оп. 3. Ед. хр. 106. Л. 1.
- Salamov 2004: Шаламов, В. Т.: *Новая книга: Воспоминания. Записные книжки. Переписка. Следственные дела*. Москва, Эксмо, 2004. 953–955.
- Salamov 2004–2005: Шаламов, В. Т. Собр. соч. в 6 т. Москва, Терра – Книжный клуб, 2004–2005
- Salamov 2011: *Шаламовский сборник*. Вып. 4. Сб. статей. Сост и ред. В. В. Есипов, С. М. Соловьев. Москва, Литера, 2011
- Schmid 2007: Шмид, У.: *Не-литература без морали. Почему не читали Варлама Шаламова?* shalamov.ru/research/61/4.html. [Osteuropa (Восточная Европа). 2007. Июнь. Вып. 6. 87–105.] Eredeti: Ulrich Schmid: *Nicht-Literatur ohne Moral. Warum Varlam Schalamov nicht gelesen wurde*. <http://www.eurozine.com/pdf/2007-07-12-schmidu-de.pdf>

Szolzsenyicin 1999: Солженицын, А. И.: С Варламом Шаламовым. *Новый мир*.
1999. № 4. 166–168.

(Fordította: Peterdi Nagy László)

(Az Eszmélet számára készült tanulmány.)

Salamov a viserszki táborból való szabadulása (1931) után
www.shalamov.ru